מבוא: חברה לוחמת — ישראל בתחומי הקו הירוק

מלחמות השפיעו יותר מתופעות פוליטיות רבות אחרות על עיצוב מאפיינים בסיסיים של קהילות פוליטיות. מאבקים צבאיים חריפים, בין מלחמות רחבות־היקף לבין מוגבלות בהיקפן, חוללו שינויים ניכרים ביסודותיהם של משטרים פוליטיים. הם היו לצמתים היסטוריים בהתפתחותן ונסיגתן, תקומתן והתמוטטותן של אומות ומדינות רבות. מלחמות גם ביטאו מערכות של אמונות ודעות והיו, יותר מתופעות פוליטיות רבות אחרות, תוצאה של דמותן החברתית והפוליטית של אומות ומדינות.

ישראל היא רק דוגמה אחת, אם כי מן המובהקות ביותר, המלמדת על חשיבותן של מלחמות כאבני־דרך היסטוריות. דרכיה הציבוריות עמוסות סמלים, ערכים, נורמות, דימויים, אֶתוסים, מיתוסים, מבנים וארגונים פוליטיים, דפוסי מחשבה, כללי משחק ואופני התנהגות המייחסים חשיבות עליונה למלחמות, למשברי ביטחון לאומי ולמצבי חירום בכלל.

הימצאותה של ישראל במרחבים פוליטיים, הקוראים תיגר על הלגיטימיות של עצם קיומה, תורמת לכך שיהיו הבדלים ניכרים בינה לבין דמוקרטיות מערביות. אלו מצויות בשלבי התפתחות מתקדמים הרבה יותר של בניין חברות ליברליות בתקופות שלום. דמוקרטיות מערביות נושאות אמנם נטל היסטורי של מלחמות ומשברים ביטחוניים־לאומיים, אך הן מתנתקות והולכות מטראומות אלו תוך הפקה הדרגתית של לקחים. מטרתן המוצהרת היא

להבטיח שלום עולמי, המבוסס על פלורליזם של עמדות פוליטיות. הדיון במניעים המנחים את ההתפתחויות העולמיות, כמו גם ניתוח מגמות השינוי ואחריתן, הם מחוץ למסגרת ספר זה.

לעומת החברות המערביות מתאפיינת החברה היהודית בישראל כמנטליות של ציבור לוחם. כ־90% מן היהודים בישראל סבורים, שהפעלה יזומה של כוח צבאי היא אמצעי מתאים וכשר לביטול איומים, הנתפסים כסכנות לביטחון המדינה. מעטים בלבד סבורים, כי מאמצים דיפלומטיים הם האמצעי הבלבדי לפתרון בעיות הסכסוך הערבי־פלסטיני־יהודי[1].

יש רכיבים נוספים בהוויתה של החברה היהודית־ישראלית כקהילה לוחמת. הצבאיות נתפסת כערך הכרחי, חשוב וראוי. משמעותה מתמצית בעדיפות שנותנות אליטות וקבוצות פוליטיות לנושאים ביטחוניים־צבאיים. נושאים מסוג זה מוגדרים על־ידי מרבית הציבור כחשובים יותר לסדר־היום הלאומי מנושאים אזרחיים, כגון צדק חברתי. למשל, הסכסוך הערבי־פלסטיני־ישראלי מטשטש מאד את המודעות לעוברה, כי החברה הישראלית היא אחת הריבודיות בעולם: העשירון העליון נהנה מכ־40% מכלל ההכנסות השוטפות, בעוד שליש מן המשפחות בישראל מצויות מתחת לקו העוני[2]. הסכסוך בין ישראל לשכנותיה משמש לאליטות הפוליטיות בישראל נימוק ועילה לאי פתרונן של בעיות חברתיות.

מערך המשטר בישראל מאפשר את הסתגלות העורף האזרחי למצבי מלחמה, בנוסף לגיוס עממי־נרחב של כוחות צבא והפעלתם בעצמה הדרושה לניצחון — כל זאת בד־בבד עם קיום פרוצדורה דמוקרטית. דמוקרטיות מערביות ומשטרים פוליטיים מסוגים אחרים מתפתחים תוך כדי מעברים מעיתות שלום לזמני מלחמה (ולהיפך) ובעקבותיהם, ואילו הדמוקרטיה בישראל נתונה מאז קום המדינה במצב חירום ממושך. מצב כזה מתבטא באלפי פעולות צבאיות מוגבלות, נוסף למלחמות מדי כמה שנים. תפיסת האיום הקולקטיבית בישראל, שרק קבוצות מעטות אינן שותפות לה, קובעת כי נוכח עולם ערבי־מוסלמי עוין וישות לאומית פלסטינית מתגבשת קיימת אפשרות ממשית שתפרוץ מלחמה גורלית, העלולה לקבוע את גורל קיום המדינה. לכן ההתמקדות בנושאים ביטחוניים־לאומיים נחשבת טבעית ורצויה, במיוחד עקב השלכותיהם על כושר הישרדותה של המדינה. הביטחון הלאומי הוא היעד הפוליטי העליון.

בהתאם לכך הצבא הוא אחד המבנים המדינתיים האהודים והאמינים ביותר על הציבור. סקרי דעת־קהל מגלים, כי רוב היהודים בישראל מתייחסים לצבא באמון רב יותר מאשר לכל מבנה ציבורי־פוליטי אחר. הפגיעות ההמוניות

באוכלוסייה הפלסטינית־אזרחית במהלך המרי נגד ישראל בשטחים (ה"אינתיפאדה") לא פגמו אלא במעט במגמה זו[3]. אף שהשירות בצבא (סדיר ומילואים) הוא שירות חובה, הוא זוכה לתמיכתה הנחרצת של מרבית האוכלוסייה. בהשוואה להיקף ה"סרבנות" (המצפונית כמו גם הפוליטית) במערב־אירופה ובארה"ב בתקופות של שירות צבאי מחייב, בולטת נכונותו של הציבור בישראל לשאת בנטל השירות הצבאי הממושך, התובעני והמסוכן ביותר מבין אלה המתקיימים במשטרים דמוקרטיים, וגם התרחבות "סרבנות הגיוס" במהלך מלחמת לבנון והאינתיפאדה אינה משנה עובדה בסיסית זו[4].

חלוקה שווה כמעט של נטל השירות הצבאי היא אחת הסיבות לנכונותם הרבה של בני הנוער להתגייס ואף לשאת בתפקידים הכרוכים בסיכון אישי ניכר. יחד עם זאת נובעת ההנעה (מוטיבציה) לשירות צבאי ממספר סיבות חשובות יותר. נזכיר במיוחד את ההזדהות עם עקרונותיו הבסיסיים ביותר של המשטר; החרדה הרבה מאפשרות של השמדת המדינה או פגיעה באינטרסים חיוניים שלה; וכן החשש לביטחונם הפיסי של המתגייס ובני משפחתו. בנסיבות אלו הציות לדרישותיה של החברה כקהילה לוחמת הוא ערך מרכזי; שירות בצבא מקנה יוקרה של חברות בקהילה הציונית, קל וחומר שירות צבאי־קרבי, במיוחד התנדבותי. שירות צבאי וקידום במדרג או בתפקידים צבאיים נתפס פעמים רבות כפיצוי על קיפוח מעמדי־חברתי ועדתי או על העדר יכולת היקלטות וקידום בחיים האזרחיים. רוב הציבור אינו מוכן לקבל בהבנה אי־ציות לחוקי השירות הצבאי, אפילו מטעמים מצפוניים, עקרוניים.

מודעות מסוג כזה לסכסוך היהודי־ערבי תורמת לאופיה הצבאי של החברה היהודית בישראל ולחשיבותו של צה"ל בחייה הציבוריים של המדינה. יש בישראל התערבות ומעורבות רבה מאד של הצבא בתהליכי קבלת החלטות ממלכתיות, כגון בנושאי שלום ומלחמה ובשאלות תקציב. הצבא הוא מבנה בעל משמעויות פוליטיות וחברתיות רחבות ורכיב חשוב בחייה הפוליטיים של ישראל. כך, למשל, הצבא־משמש מקור לקידום אל שורות ההנהגה הפוליטית.

אורח החשיבה הביטחוניסטי־צבאי מסייע לישראל להגיב על מצבי מלחמה באמצעות גיוס ניכר של משאביה האנושיים והחומריים תוך פרק זמן קצר להדהים, בהשוואה למשטרים מערביים כמו ארה"ב, צרפת ובריטניה. בעוד אלה נדרשים למספר חודשים לפחות כדי להיערך למצבי מלחמה מבחינה משקית, חברתית ופוליטית, הרי ישראל מסתגלת למצבי חירום קיצוניים תוך ימים ספורים בלבד לכל היותר[5].

עובדה זו מעניינת במיוחד על רקע ההשוואה בין מאפייני המשטרים. ישראל היא אמנם מדינה קטנה, הניתנת — לפחות לכאורה — לשליטה אפקטיבית

יותר של הרשות המבצעת, אך יש בה מספר רב של מפלגות, ריבוי אידיאולוגיות ושלל גישות עקרוניות מנוגדות ביחס להפעלה של כוח צבאי, בעוד בבריטניה ובארה"ב, למשל, קיימות מערכות דו־מפלגתיות או חלת־מפלגתיות. אולם עובדה זו אינה מביאה בהכרח לפלורליזם פוליטי.

בחברה ובפוליטיקה בישראל שגורות למדי סנקציות נורמטיביות־חברתיות נגד ביטויי אופוזיציה בנושאי ביטחון לאומי, במיוחד במהלך מלחמות וכאשר השימוש בכוח צבאי נתפס על־ידי רבים כמיועד לסכל סכנות מוחשיות ומיידיות לקיום המדינה. בנוסף על כך יש בישראל צנזורה ביטחונית־צבאית, המאפשרת לשלטונות לפקח גם על מידע פוליטי. החברה נוטה לנהוג על־פי כללים של חיסיון וסודיות בנושאים, הנחשבים ראשוניים בחשיבותם לביטחון לאומי. אלה הם בעיקר תכניות מלחמה ופיתוח אמצעי לחימה, רכש צבאי, מקורות אנרגיה ונושאים הכרוכים במדיניות גרעינית. כדי להבטיח את הסדר החברתי־פוליטי נעשה שימוש בחוקי חירום ובתקנות של שעת חירום, תוך פגיעה בזכויות הפרט (כמו, למשל, חופש ההתאגדות וחופש הביטוי).

החברה הלוחמת היהודית בישראל אינה חברה אזרחית־ליברלית. לכן היא נוטה, יותר מחברות מערביות, לאפשר את הפעלתן של סנקציות נגד יחידים, נגד קבוצות ואפילו נגד אוכלוסיות שלמות כאשר הן נתפסות כמסכנות אינטרסים של ביטחון לאומי. זו אחת הסיבות העיקריות לקיפוח של האוכלוסייה הערבית בישראל; במיוחד זו המוסלמית, הנחשבת סכנה פוטנציאלית לעתידה של מדינה יהודית.

באוכלוסייה היהודית בישראל שוררת הסכמה בסיסית, שישראל היא מדינתו של העם היהודי. היהודיות נחשבת מרכיב עיקרי בלאומיות ובמלכתיות ישראלית. הסכסוך הערבי־פלסטיני־ישראלי נובע במידה רבה מתפיסה כזאת של הציונות, המערבת הגדרת לאומיות עם הגדרות דתיות. הדת היהודית, המסורת היהודית והטראומה של רדיפות יהודים והשמדתם תורמות גם הן להתגבשות חברה לוחמת, המתבדלת מן הקהילה הערבית־ישראלית, קל וחומר מזו הפלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה, והרואה את עצמה עדיפה ועליונה עליהן.

התגבשותה של קהילה לוחמת על בסיס ערכי־קולקטיבי אינה ייחודית לישראל. הנה, למשל, החברה האמריקנית גיבשה את עצמה כקהילה לוחמת בתקופת מלחמות קוריאה וויטנאם, על בסיס הקפיטליזם המודרני. במהלך שתי מלחמות העולם התגבשה החברה האמריקנית על בסיס מובהק של מוצא חברתי. במהלך מלחמת העולם הראשונה סבלו אזרחים אמריקנים ממוצא גרמני מאיבת רוב הציבור, ובמלחמת העולם השנייה היו הסובלים אזרחים

אמריקנים ממוצא יפני; כמה רבבות מחוכם הושלכו ללא משפט למעצר בן כמה שנים במחנות הסגר.

למרות האמור לעיל יש ייחודיות למקרה הישראלי, משלוש בחינות. ראשית, קיפוח של מיעוט לאומי מתבצע גם על בסיס של ערכים ציוניים המצדיקים, כביכול, העדפה ברורה ושיטתית של האומה היהודית על־פני הערבים, אזרחי אותה המדינה. שנית, ערכים אלה מתפרשים כחלק בלתי־נפרד מעקרונותיו הבסיסיים של המשטר הפוליטי, המסמל יהודיות כרכיב העיקרי בלאומיות ממלכתית. העובדה, שמרבית ערביי מדינת ישראל מגדירים את עצמם מאז אמצע שנות השמונים כפלסטינים, יכולה להחמיר את מצבם[6]. שלישית, המאפיינים של קיפוח לאומי מתקיימים בישראל ככר יותר מארבעים שנה ברציפות והם מופנים נגד אוכלוסייה רחבה, שהיוותה ב־1989 כ־18% מן האוכלוסייה בישראל. האפליה בולטת במיוחד במשק העבודה[7].

אפילו במבנה החוקתי של ישראל קיים ביטוי למצב של אפליה על־ידי חברה לוחמת. במספר משטרים מערביים קיימת אפשרות חוקתית למנוע מרשימות מפלגתיות, המסכנות במפורש או במשתמע את ביטחון המדינה וקיומה, את ההשתתפות בבחירות. כך היה, למשל, בגרמניה המערבית, שם נועדה סנקציה זו למנוע את הישנות הטראומה של התמוטטות רפובליקת ויימר ועליית היטלר לשלטון וכן צמיחתם של גורמים קומוניסטיים. בישראל מכוונת הסנקציה (סעיף 7א לחוק־יסוד: הכנסת) גם נגד רשימות ערביות או ערביות־יהודיות שיש יסוד לחשוש, כי כוונתן לפעול להכרה בקיומה של אומה פלסטינית־ערבית בצד האומה הציונית־יהודית, במסגרת המדינה. יושם נא לב, כי פרשנות רחבה של הסעיף הנ"ל מצדיקה פסילת רשימה מסוג זה, אפילו פעילותה אינה אלימה, ואינה מסכנת את ביטחון המדינה. תמיכתה של קבוצה בביטול הצביון היהודי־ציוני של המדינה יכולה להיות עילה מספיקה לפסילתה מהשתתפות בבחירות.

ייחודיות המצב הישראלי נובעת ממהות הסנקציה והיקפה. האפשרות לנדות קבוצות פוליטיות מהשתתפות בבחירות לכנסת מופנית במידה רבה נגד מיעוט לאומי גדול למדי, ולא רק נגד קבוצות שוליים קטנות, אנטי־דמוקרטיות במפורש ובעלות אידיאולוגיה קיצונית. בהמשך נראה, כי בג"ץ צמצם את משמעותו של סעיף 7א, דחה עתירה שביקשה לפסול את "הרשימה המתקדמת" ואישר את השתתפותה בבחירות לכנסת השתים־עשרה[8].

אכן, יש להבחין בין נורמות המחוקק למצב החוקתי בפועל. עד היום נשללה פעם אחת בלבד השתתפותה של קבוצה ערבית פוליטית בבחירות (רשימת אל־ארד ב־1965), וגם זאת רק עקב חשד מבוסס ביותר, כי הקבוצה שואפת להרס

המדינה. יש אף לזכור, כי עד לבחירות לכנסת השתים־עשרה הופעל סעיף 7א רק פעם אחת, ונגד מפלגה יהודית ("כך"), דווקא, בטענה שאותה מפלגה היא גזענית. לעומת זאת המיעוט הערבי זוכה לייצוג פרלמנטרי קבוע ורשימות ערביות או ערביות־יהודיות משתתפות באורח קבע בבחירות חופשיות לכנסת (כמו גם בבחירות לרשויות מקומיות ולהסתדרות).

היחס השלילי של האוכלוסייה היהודית כלפי זו הערבית בולט במישור התרבותי־פוליטי הרבה יותר מאשר במישור החוקתי. ערביי מדינת ישראל אינם נוטלים חלק בוויכוחים ציבוריים־לאומיים חשובים. סיבה אחת היא, שהם אינם מעוניינים בכך, אבל יש גם מקרים שהדבר אינו ניתן להם, גם אילו רצו. לדוגמה: נציגיהם מורחקים מישיבות ועדת חוץ וביטחון של הכנסת. המגבלות על מעמדם של ערביי מדינת ישראל בולטות במיוחד בתקופות של מלחמה, בגלל החשד שהם מזדהים במפורש עם אויבי המדינה. נציין, למשל, את הצעתם של כמה מחברי מפא"י במהלך מלחמת קדש להוציא את מק"י מחוץ לחוק ואת גילויי חוסר הסובלנות כלפי נאומיהם של חברי מק"י במהלך כל מלחמות ישראל. דוגמה מובהקת נוספת נמצא בהתנכלויות החמורות בערבים ישראלים חפים מפשע בעקבות פיגועי טרור, ובמהלך האינתיפאדה. הנה, לערביי ישראל עומדת זכות הביטוי, אך חופש הביטוי המעשי שלהם מוגבל, בעיקר עקב סנקציות חברתיות ופוליטיות. לעומת זאת יכולתה של החברה היהודית בישראל להביע מגוון של עמדות פוליטיות מוגבלת הרבה פחות.

בסוגיה זאת חלו מספר התפתחויות במרוצת הזמנים. ככלל נוכל לומר, כי מאז שנות ה־70 המערכת הפוליטית מתאפיינת יותר ויותר באידיאולוגיזציה ופוליטיזציה של סוגיות ביטחון לאומי, והציבור היהודי נוטה היום יותר מאי־פעם לנטות ולהתערב בתהליכי קבלת החלטות ממלכתיות.

החברה הלוחמת בישראל גם נוטה לעימותים רבים בפוליטיקה הפנימית וחל בה פיצול של עמדות בנוגע להפעלת כוח צבאי. ברמת העמדות הפוליטיות היתה עובדה זו נכונה תמיד, גם כאשר עָצמתה הארגונית של מפא"י ומנהיגותו של בן־גוריון היו מכריעות והם שלטו ביד רמה על מרבית הסביבות החברתיות־פוליטיות. כל זאת בניגוד לטענה הרווחת בספרות התיאורטית, שמשברים ביטחוניים־לאומיים ומלחמות יוצרים "קונסנזוס" ומגבשים אומות. עוד אסביר את תוכני המחלוקת ביחס לכוח צבאי בחברה הלוחמת, את ייחודיותה של מחלוקת זו בישראל לעומת המצב במדינות אחרות ואת שורשי הדילמות ביחס להפעלת כוח צבאי, שצצו כבר כחמישים שנה לפני פרוץ מלחמת לבנון.

הנושא העומד במרכז הספר הוא דילמות פוליטיות של הפעלת כוח צבאי, מלחמות, משברים ביטחוניים־לאומיים, התנהגות ארגונית וקבוצתית ותרבות

פוליטית. בפרקים הבאים אנתח, כיצד החברה הישראלית, ובמיוחד האליטות והקבוצות הפוליטיות שבה, התלבטו ביחס להפעלת כוח צבאי נגד מדינות ערב והפלסטינים, ומה היו ההשלכות המרכזיות של דילמות ועמדות אלו על הסדר החברתי־פוליטי. ואת תוך ניתוח משתנים מסבירים נוספים, וכמיוחד: מלחמות, יציבות ושינוי במוקדי הכוח הפוליטיים, תקשורת, ארגונים, מנהיגות וקבוצות פוליטיות חוץ־פרלמנטריות (חוץ־מפלגתיות). הספר מתמקד בהסבר תופעות של מחלוקות וקונסנזוס כמהלך מלחמות ובתקופות של משברים ביטחוניים־פוליטיים הסמוכים לאותן המלחמות. דגש רב במיוחד ניתן לניתוח מגמות שינוי והמשכיות בתקופה היסטוריות, כולל אלו בין מלחמות, החל מ־1949 ועד האינתיפאדה (דצמבר, 1987). בהיבטים מסוימים אתייחס גם לאינתיפאדה, ובסיום הספר אנתח את המערכת הפוליטית בישראל במהלך מלחמת המפרץ הפרסי, תוך שימת לב למגבלות בניתוח מעמיק קודם לפרסום מסמכים ראשוניים בנושא זה.

שני תת־נושאים יודגשו ויעמדו במרכז הספר:

א. דילמות ועמדות פוליטיות מנוגדות ואף סותרות ביחס לכוח צבאי (קונונציונלי), תוך דגש על שאלת מלחמה;

ב. סדר חברתי־פוליטי (קונסנזוס ומחלוקת) בצלו של משבר ביטחוני־לאומי ממושך והמשטר הפוליטי בישראל.

קיצורם של דברים: עניינו של ספר זה להסביר מחלוקת וקונסנזוס בישראל באמצעות ניתוח ההשפעות של מצב חירום ממושך ושל מלחמות על הפוליטיקה ובחינת יחסי הגומלין בין משתנים אלה, תוך בדיקת שתי שאלות מרכזיות:

א. מה היו, וכיצד התפתחו, העקרונות והתכנים של תפיסות עולם פוליטיות מגוונות, בכל קצות הקשת הפוליטית, ביחס לכוח צבאי;

ב. כיצד הושפעו תפיסות אלו מן הסדרים החברתיים־פוליטיים וכיצד השפיעו עליהם.

פרק א: היבטים תיאורטיים ומשווים

1. דילמות פוליטיות ביחס להפעלת כוח צבאי

חקר תולדותיה של הפוליטיקה בדמוקרטיות מלמד על החשיבות הרבה של הקונסנזוס והמחלוקת (דיסנזוס) ביחס להפעלת כוח צבאי להבנת תהליכים פוליטיים. קונסנזוס ומחלוקת מושפעים מיחסי חברה ומדינה ומשפיעים עליהם. לא פעם הביאו שתי תופעות מרכזיות אלו לא רק לשינויים בפוליטיקה הפנימית של משטרים דמוקרטיים במהלכן של מלחמות, אלא גם לאחר סיומן. כך למשל, מלחמת אלג'יריה (1954–1962) חוללה תמורות מעמיקות ביותר במבנה המשטר הפוליטי בצרפת, ומלחמת וייטנאם (1964–1972) היתה גורם לשינויים מרחיקי־לכת במדיניות החוץ והביטחון של ארה"ב ולהצרת סמכותו החוקתית והמעשית של הנשיא לנהל מלחמות[1].

רוב המחקרים, שעסקו במלחמות, התמקדו בניתוח הסיבות לפתיחתן ובהסבר מהלכיהן. רק מחקרים ספורים דנו בשאלת ההשפעה של מלחמות ושל משתנים אחרים על הפוליטיקה בדמוקרטיות במהלך המלחמות ולאחר סיומן, וגם בהם הוצגו ממצאים חלקיים ביותר[2]. אם כך ואם כך המידע ההיסטורי מלמד, עד כמה השפעתן של מלחמות היתה רב־כיוונית. הן היו גורם לקונסנזוס, אך בנוסף לזאת, ובמידה לא פחותה, גם לקונפליקטים בפוליטיקה הפנימית. להלן אנתח השפעות אלו ותחילה אתייחס לקונסנזוס.

מיד לאחר פרוץ מלחמות (כוונתי למלחמות מודרניות, מאז מלחמת העולם הראשונה) קיימת במשטרים דמוקרטיים נטייה לקונסנזוס. תקרתי לעניין זה שלושה־עשר מקרים ("מקרה" פירושו: מדינה דמוקרטית המשתתפת כצד לוחם במלחמה נתונה), החל במלחמת העולם הראשונה. מצאתי כי בשנים־עשר מקרים לא היתה, בתגובה לפתיחה במלחמה, התנגדות פוליטית גלויה. לכל היותר היתה בהם מחאה קלושה מצד קבוצות אופוזיציה קטנות בשוליים הפוליטיים. מלחמות גרמו לכך, שנושאים שנויים במחלוקת יידחקו לשולי סדר־היום הלאומי. לפעמים, כמו למשל בבריטניה ב־1915, התבטא הקונסנזוס בנוגע למלחמה בהתלהבות ציבורית, בהתנדבות המונית לצבא ובביצוע עבודות סיוע בעורף האזרחי[3].